چییەتی دەقی ئەدەبی

دەقی ئەدەبی چییە؟!

زاراوە و چەمکی دەق

زاراوەی دەق لە نێو لێکۆڵینەوە نوێیە ئەدەبییەکاندا چەندین کێشەی بە دوای خۆیدا هێنا. تەنانەت هێندێك لەو ڕێباز و قوتا بخانە ئەدەبی و ڕەخنەییە نوێیانە لە دیاری کردنی سنوور و چەمك و تایبە تمەندییەکانی دەقدا شارەزایی و زانیاری جیاوازیان پێشکەش کردووە، تا ڕادەیەك دیاری کردنی هەر پێناسەیەك لە لایەن هەر ڕێبازێکی ئەدەبییەوە باوەری بە ڕێبازەکەی تر نەهێناوە، دوور و نزیك پێناسەیەکی تری بەرهەم هێناوە، کە نزیك بێت لە لێکۆڵینەوە سینتاکس و سیمۆلۆژییە هاوچەرخەکان بۆ لە یەکتر نزیککردنەوەی لایەنەکانی زانستی لەگەڵ یەکتردا، دەتوانین بڵێین سروشتی دەق وایکردووە، کە ڕێکەوتنێکی سەرتاسەری لە بارەیەوە نەکرێت. وشەی دەق text، وشەیەکی لاتینییە، کە لە وشەی textus وەرگیراوە و بە مانای چنین "تەون" هاتووە، تۆڕێکی دەلالییە و لە کۆمەڵێ وشە و دەستەواژە پێکدێت. وشەی دەق لە لایەن ڕەخنەگران و نووسەرانەوە بە شێوەی جیاواز شیکراوەتەوە و بەکارهێنراوە و لێکدراوەتەوە، بۆ نموونە "هڵمستلیف" لە بارەی دەقەوە دەڵێت درکاندنێکی زمانییە جا نووسراو یان وتراو بێت، لە لای "تۆدۆروف" دەق بەرهەمهێنانێکی زمانییە دەلالەتێکی سەربەخۆی هەیە، دەکرێت ڕستەیەك بێت، یا کتێبێکی تەواو بێت، هەربۆیە بە سەربەخۆیی و داخرانی پێناسە دەکرێت، هەروەها لە ناو ڕۆشنبیرانی عەرەبدا بەرامبەر زاراوەی text ی ئینگلیزی زاراوەی "النص" بەکارهاتووە. ئەم زاراوەیەش لە ناو فەرهەنگە عەرەبییەکاندا بە چەندین

مانای جیاواز بەکار براوە، بۆ نموونە لە فەرهەنگی "لسان العرب"دا، بەم واتایانە هاتووە بەرزی کردەوە و ئاشکرا و بەدەری خستووە و بزواندی یان قسە و گوتە و فەرموودەکەی بۆ خاوەنەکەی گەڕاندەوە، هەروەها لە زمانی فارسیدا بەرامبەر زاراوەی text ی ئینگلیزی زاراوەی "متن" بۆ هەمان مەبەست بەکاردێت، هەروەها لە زمانی کوردیدا لە بەرامبەر زاراوەی text ی ئینگلیزی، زاراوەی "دەق" بەکاردێت، لە فەرهەنگە کوردییەکانیشدا بە چەندین مانا بەکارهاتووە بۆ نموونە لە فەرهەنگی "هەنبانەبۆرینە"ی هەژاردا بەرامبەر بە زاراوەی دەق نووسراوە بێ کەم و زیاد، قەد، ڕازاندنەوە، بە شەوق و سەرکەیف، باری هەمیشەیی، ساف و بێ چرچ و لۆچ. هتد بە گوێرەی ئەم پێناسانەی سەرەوە بێت، چەمکی دەق لە دید و گۆشەنیگای جیاجیاوە پێناسە کراوە هەر لە بەرئەمەشە، کە "ڕۆلان بارت" لە نوسراوێکی خۆیدا ئاماژەی بەوە کردووە، کە زۆر زەحمەتە بە وردی چەمکی دەق دەستنیشان بکرێت لە خوارەوەدا ئاماژە بە چەند پێناسەیەك دەکەین، کە لە لایەن ڕەخنەگرانەوە بۆ دەق کراون. پێناسەی دەق لە لایەن "تۆدۆروف" ەوە کراوە بە دووبەشەوە بەشێکیان پەیوەندی بە چەمکەوە و بەشەکەی تریان پەیوەندی بە پێکهاتەکانیەوە هەیە. ئەم نوسەرە سەبارەت بە چەمکی دەق دەڵێت دەکرێت دەق ڕستەیەك بێت، یان کتێبێکی تەواو بێت، هەربۆیە بە سەربەخۆیی و داخرانی پێناسە دەکرێت، هەروەها سەبارەت بە پێکهاتەکەی دەق دەڵێت ئەگەر پێکهاتەکانی دەنگی و ڕێزمانی و دەلالی لە ڕستە سەرزارەکییەکاندا لە یەکتر جیا بکەینەوە، ئەوا بە هەمان شێوە دەتوانین لە ناو دەقیشدا لە یەکتریان جیا بکەینەوە، بەلام لە پێگەدا جیاوازن، هەروەها سەبارەت بە پێناسەی دەق "جالسون" و "کوست" دەڵێن هەر شتێك خۆی نەداتە دەست ئەزموونی کارپێکەرانی وشەیەك لە وشەکانی زمانێك لە

زمانەکاندا، بە تایبەتی لە هەڵوێستی هەڵچوونی کارپێکەرانەوە سەبارەت بەو هێمایانەی، کە بەکاری دەهێنێت، یا وەردەگرن بۆ نموونە وشەیەکی وەکو وشەی "شەمەندەفەر"، دەتوانرێت بگوازرێتەوە بۆ سەر سێ ئاستی قسە پێکەری جیاواز لە ڕووی زمانەوانییەوە "شەمەندەفەر" پێکهاتووە لە زنجیرەیەك ئاسن "فارگون" ی یەك بە دوای یەکداهاتوو، بەڵام لە لایەن قسە پێکەرێکی تر چەمکی "شەمەندەفەر" مانای گەشت و گوزارە، لە لای قسە پێکەری سێیەم چەمکی "شەمەندەفەر" بریتییە لە خەمێکی دژوار و یادەوەری، کەواتە دەتوانین لە چەند ڕوانگەیەکەوە لە دەق بڕوانین. هەروەها "ڕۆلان بارت" بەمشێوەیە پێناسەی دەق دەخاتەڕوو و دەڵێت: دەق وەکو چەمکێکی بەربڵاوی کۆمەڵێك وشەی یەك بەدوایەکدا هاتووی گونجاو، کە بە هەموویانەوە وێنەیەکی یەکگرتوو پێشکەش دەکەن. چنینێکی یەکگرتوو و بەهێزە کە لە کۆمەڵێك وشە و ڕستە پێکهاتووە و دەلالەتە بۆ شتی نووسراو، واتا نووسین دەکاتە یەکێك لە هۆکارە گرنگەکان بۆ ئەوەی مرۆڤ شتی لە بیر نەچێتەوە و شارەزایی و دەست ڕەنگینی خۆی تێیدا بنوێنێت، لە ڕێگەی پێوەندی دەق بە زانستەکانی ترەوە چەمکی دەقمان بۆ دەست نیشان دەکات .بۆنموونە چەمکی دەق لە ڕووی مێژووییەوە پەیوەندی بە جیهانی ئێستاوە هەیە، واتا پەیوەندی بە یاسا و ئایین و فێرکردنەوە هەیە .یەکێکی تر لەو ڕەخنەگرانە "پۆل ریکور" لە پێناسەکەیدا بۆ دەق زیاتر گرنگی بە نووسین دەدات و بە پێویستییەکی گرنگ دادەنێت، کە دەبێتە پاڵنەرێکی گەورە بۆ ئەوەی تیۆرییەکی وا دابرێژێت، کە تیۆری نووسین لە تیۆری ئاخاوتن جیا بکاتەوە، دەڵێت :دەق هەر گوتارێکە کە بە یارمەتی نووسین جێگیر کرابێت. هەروەها "جۆلیا کریستیڤا" لە بارەی پێناسەی دەقەوە دەڵێت :دەق ئامێرێکی گواستنەوەی

زمانییه، سەر لە نویٚ سیستەمی زمانی دابەشدەکاتەوە و زانیارییە ڕاستەوخۆکانی لە پەیوەندیەکدا دادەرێژێت، کە خۆی لە هاوبەشیکردنی وشەکانی پێشوو، ئێستا و ئایندەدا دەبینێتەوە ، واتا دەق وەکو دەزگایەکی نێو زمانی، چەندین جۆری دەربڕینی پێش، یان هاوکاتی خۆی پێکەوە دەبەستیٚ، لە ڕێی دووبارە دابەشبوونەوەی سیستمی زمانەوە، کە ئامانجی هەوالگەیاندنێکی راستەوخۆیە، کەواتە دەق بەرهەمهێنە ، هەروەها لە پێناسەیەکی تردا دەڵێت :هەموو دەقێك بریتییە لە تابلۆیەك لە وەرگرتنەکان، هەموو دەقێکیش مژین و گۆڕینی دەقەکانی دیکەیە، "جۆلیا کریستیفا" ئەم تێڕوانینەی لە چوارچێوەی دەقاوێزان دەربڕیوە، بەوەی کە هەموو دەقێك هەڵگری کۆمەڵێك دەقی ترە ئەم بۆچوونەش وایکرد، کە ئاڕاستەی نویٚ و جۆراوجۆر بۆ لێکدانەوە و شیکردنەوەی دەق بهێننەکایەوە. واتا دەقی ئەدەبی دەبێتە کەرستەیەکی بەرهەم هێنراوە .مانای دەق لە چوارچێوەی ماناکانی تری دەرەوەی دەق دیاری دەکرێت و ماناکانی بەندە بە تێکستەکانی ترەوە، خوێنەریش دەبێتە تێکست دارێژەری جارێکی تری تێکست، بەمەش دەق دەبێتە . دەقێکی کراوە و ئامادەی بەرهەم هێنانی بێکۆتایی ماناکانە دەق وەك لایەنێکی تیۆری گرنگی و بایەخی خۆی لە زانستی دەق و تیۆری دەق و شیکردنەوەی دەقدا وەردەگرێت، لە هەموو ئەمانەشدا دەق خۆی لە تێگەیشتن و پێناسەی جیاواز لە ڕووی کۆمەلایەتی و دەروونی و رۆشنبیری و مێژوویی و هزریدا دەبینێتەوە. دواجاریش لە نوێترین ڕەوتەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبیدا دەق فەزایەکی کراوەی پڕ لە ڕاڤە و شیکردنەوە و ماناکردن سەیر کراوە، کە خوێنەر و وەرگر لە ئاستیدا هاوبەشی داڕشتنەوەی جارێکی دیکەی دەقەکە دەکەن.

جـــۆرەکـــــــانـــی دەق

هەریەکە لە زانایان و ڕەخنەگران بە پێی بۆچوونی تایبەتی خۆیان لە سەر چەند بنەمایەك، چەند جۆرێکیان بۆ دەق دەست نیشانکردووە .مەسەلەی دیاریکردنی جۆرەکان، یا شێوازەکانی دەق لە ناو ڕەخنەگران و زانایان کێشەی هێنایەوە، بە تایبەتیش لە لایەن زانایانی زمانەوانییەوە کێشەکە قول کراوەتەوە .هەرچەندە بە شێوەیەکی گشتی لە لایەن پسپۆرانی زمان سەبارەت بە زمانی دەق و جۆرەکانی بە شێوەیەکی جیاواز دەرکەوتووە، بەڵام هەندێ بنەمای سەرەکیش هەیە، کە لە سەری ڕێك کەوتوون، بە تایبەتی لە سەر مەسەلەی بەکارهێنانی زمانی ڕۆژانە و زمانی هونەری، کە هەموویان بەیەکەوە جیاوازی دەخەنە نێوانیانەوە، پەیوەندییان بە واقیعی ژیانی ڕۆژانەوە، لە نێو لێکۆڵینەوەکاندا ڕەنگیداوەتەوە. هەربۆیەشە پۆلێنکردنێکی یەکگرتوو و یەکجارەکییان بۆ جۆر و شێوازەکانی دەق نییە. لێرەشدا ئاماژە بە چەند جۆر و شێوازەکی دەق دەکەین، کە لە لایەن ڕەخنەگر و زانایانەوە لە سەر چەند بنەمایەکەوە خراونەتەڕوو: هێندێك لە زانا و ڕەخنەگران لە ڕووی جۆرەوە دەقیان بەسەر چوار جۆردا دابەشکردووە، کە بریتین لە :دەقی تەواو، دەقی دەرەکی، سەرووی دەق، پێش دەقی. هەروەها"جیرار جینێت" لە ڕووی پەیوەندی نێوان دەقەکانەوە بەم شێوەی خوارەوە چەند جۆرێکی دەقی دەستنیشان کردووە.

دەقی هاوتەریب :Paratexte ئەم جۆرە دەقە چوارچێوەیەکی دەرەکی هەیە و لە دوو شێوەدا خۆی دەبینێتەوە.

أ دەقی دەوروبەر:Peritexte ئەم جۆرە دەقە لایەنی دەرەوەی دەق دەگرێتەوە، وەکو ناونیشانی سەرەکی و لاوەکی، پێشەکی،دەروازە، وشەکان و وێنەکانی سەر بەرگ ... هتد.

ب دەقی دەرەکی :Epitexte ئەم جۆرە دەقە بە دەوری دەقی ناوەکیدا دەخولێتەوە و پەیوەندی بە ژمارەی چاپ، بەرگ، نامەگۆڕینەوە، یادداشت، ... هتد هەیە.

دەقی وەسفکار :Metatexte ئەم جۆرە دەقە دەتوانین بە دەقی ڕاڤەکاریش ناوی بنێین، باسی پەیوەندی ڕەخنەیی نێوان دوو دەق دەکات.

دەقی گشتگیر :Architextualite ئەم جۆرە دەقەیە، کە پێوەندی بە تەلاری دەق و جۆری دەقەوە هەیە.

دەقی پێش :hypertextualite مەبەست لەم جۆرە دەقە، ئەو دەقانەن کە دەبنە سەرچاوە بۆ دروستبوون و سەرهەڵدانی دەقی نوێ.

نێو دەقی :Intertextualite ئەم جۆرە دەقە، مەبەستی لە دەقاوێزانە.

هێندێك لە ڕەخنەگران لە سەر بنەمای گەیاندن و دەلالەتەوە، دەقیان دابەشی سەر چەند جۆریك کردووە، بۆ نموونە ڕەخنەگر "گرێنتس"لە سەر ئەم بنەمایە ئەم جۆرانەی لە دەق دەسنیشان کردووە:

دەقی گرێدراو :ئەم جۆرە دەقانەن، کە لایەنەکانی سۆز، یاسا، سامان، داخوازی، ...هتد .دەگرێتەوە.

دهقی ئاراستەکردن :ئەم جۆرە دەقە، دەقەکانی وەکو ریکلام، پروپاگەندە، دەقی سیاسی، دەقی فێرکاری،... هتد.

دەقی کۆکراوە "عەمبارکردن"مەبەست لەم جۆرە دەقە، دەقەکانی وەکو :یادەوەری ڕۆژانە، تێبینی و پێرست، پلان دانان، ... هتد.

دەقی نهێنی :ئەم جۆرە دەقانە دەگرێتەوە، کە بە ئاشکرایی بڵاو ناکرێنەوە . وەکو :نامە، ڕاپۆرت، بلیێت،... هتد.

دەقی بەربڵاو :ئەو دەقانەن، کە بە ئاشکرا بڵاو دەکرێنەوە، وەکو :ڕۆمان، چیرۆك، کتێب ... هتد .یەکێکی تر

لە ڕەخنەگران بە ناوی "دیمتر"ی، لە کتێبێکی خۆیدا زیاتر لە 11 ناوی بۆ جۆرەکانی دەق دیاریکردووە. تەنانەت پێیوایە، کە زمانی ڕۆژانە بەشی ئەو هەموو شێوە و جۆرە جیاوازانەی دەق ناکات، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی سێ بنەمای "هەڵوێستی بەردەوامی گەیاندن" ، "ئەرکی دەق" ، "ناوەرۆکی دەق" لە بەرچاو گرتووە .بۆ نموونە ئەگەر سەیری ئەو دەقانە بکەین، کە لە شێوەی ڕێنمایی، راوێژکاری، نامە، هەواڵ ... هتد .ئەوا ناتوانین یەك لایان بکەینەوە، تەنیا لە میانە و چوارچێوەی ئەرکی گەیاندن و ئەرکی دەق و ناوەرۆکی گشتیدا نەبێت . کەواتە ئەگەر وابێت دەتوانرێت جۆرەکانی دەق لە سەر ئەو بنەمایانە دەتوانرێت دەستنیشان بکرێت .هەروەها زانای زمانەوانی عەرەب "لطیفە هباس"ی، بەمشێوە خوارەوە دەقی بۆ سەر چەند جۆرێك دابەشکردووە:

دەقی کۆن :ئەمەشیان دەبێت بە دوو جۆرە:

أ . دەقی ئەدەبی :وەکو شیعر، پەخشان، چیرۆك،.......

ب . دەقی نائەدەبی :وەکو فەلسەفە، جوگرافی،.........

دەقی ڕەسەن :ئەم جۆرە دەقەش دابەشی سەر چەند جۆرەکی تر دەبیت.
أ . دەقی ڕاگەیاندن :ئەو دەقانەن کە زیاتر پەیوەندییان بە هونەری ڕۆژنامەوانی و ڕاگەیاندنەوە هەیە. وەکو رادیۆ، تەلفزیون، ئینتەرنێت، ......
ب . دەقی ڕۆژانە :ئەو زانیاریانە دەگرێتەوە، کە لە ژیانی رۆژانەماندا بە بەرچاومان دەکەون .بۆ نموونە :بەرێگایەوە لافیتەیەك دەخوێنینەوە، یا ئەو ئاکاداری و ریکلامانەی لە سەر دەرگاو و ریگاوبانەکان نووسراوە، ......
ت . دەقی پیشەیی :ئەو دەقانەن کە پەیوەندییان بە پیشەی تاکە کەسانەوە هەیە وەکو لیکۆلینەوەیەکی زمانەوانی هاوچەرخ، یا لیکۆلینەوەیەکی کۆمەلایەتی چونکە جۆری پیشەکە کاریگەری لە سەر ئاستی زمانی خاوەن پیشەکەدا هەیە، زمان و شێوازی قسەکردنی کەسەکە ئاویتەی پیشەکەی دەبیت.
پ . دەقی گۆڕینەوە :زمانی مرۆڤایەتی هەر لە سەرەتاوە لە سەر شێوەی دانوستاندن بووە .بە تایبەتی دانوستاندنی رۆشنبیری و زانستی لە نێوان نێرەر و وەرگر بە تایبەتی لە ناو دەقی نامە گۆرینەوەدا.
ج . دەقی ئەدەبی :ئەوەی کە گرنگە لە دەقی ئەدەبیدا زیاتر گرنگی لە سەر ئیستاتیکا و لایەنی جوانی دەق دەدەن، یان بە واتایەکی تر دەقی ئەدەبی لە سەر بنەمای چەند پیوەریکی زمانی ریکدەخریت .جا ئەو دەقە شێواز و جۆری وەسفی بێت، یان هەڤپەڤین بێت، یان ژانرەکانی وەکو رۆمان، چیرۆك، شیعر، هەوالێ، وتاری ڕۆژنامەوانی بیّ، یا ئەفسانە و شیعری ویژدانی و لیریك بێت.
"رولان بارت" لە کتێبی (S/Z) دا، قسە لە سەر دوو جۆر دەق دەکات، لە چوارچێوەی دەقی کلاسیکدا باسی دەقی خوێنراو Readerlytex دەکات، لەم جۆرە دەقەشدا خوێنەر بەکاربەرە و ڕاستەخۆ بەرەو مانای دەق دەڕوات .جۆرەکەی

تریش لە دەق، دەقی نووسراوە Writerly text ە، کە جیاوازە لە دەقی کلاسیکی، خوێنەر دەتوانێت لە هەر خوێندنەوەیەکدا بەرهەمهێنەری مانا بێت . ڕۆڵێکی ئەرێنی دەبینێ، کۆمەڵێك سیما و خەسڵەت لە خۆیدا کۆ دەکاتەوە، وەکو کردارێکی بەرهەمهێنەر نەك وەك بەکاربەر، لەم جۆرە دەقەدا فرە مانایی لە چوارچێوەی زمانی دەق و هەموو ئەو پاشخانە ڕۆشنبیریەی کە دەقەکە هەڵیگرتووە بەدی دێت ، هەروەها "ئەمبێرتۆ ئیکۆ" دوو جۆرە دەقی دیاریکردووە، کە"دەقی کراوە " و "دەقی داخراو"ە .دەقی کراوە خوێندنەوە و ڕاڤەی جیاواز هەڵناگرێت، ڕۆڵی وەرگر ڕۆڵێکی دیاریکراوە، خوێنەر ناتوانێت لێی دەربچێت، هەرچی دەقی داخراوە، بە پێچەوانەی دەقی کراوە،خوێندنەوە و ڕاڤەی جۆراوجۆر و جیاواز هەڵدەگرێ.